

DOI: 10.5949/nairjseit.2022.9.3.05

## भारतीय पारंपारिक औषधांचा इतिहास: एक ऐतिहासिक अध्ययन

डॉ. प्रसन्न प्रकाश बगडे

सहा. प्राध्यापक

श्री गणेश कला महाविद्यालय, कुंभारी, अकोला

सार :

भारतीय पारंपारिक औषध प्रणाली, जगातील सर्वात प्राचीन औषध पद्धतीचा पाया आहे, मानवी आरोग्य सेवा आणि कल्याणामध्ये या औषध प्रणालीची भूमिका सुरुवातीपासूनच महत्त्वाची राहिलेली आहे. त्याचप्रमाणे, सर्व पारंपारिक औषधांचे आपले स्वतःचे प्रादेशिक प्रभाव सुद्धा आहेत. हे प्रभाव प्रामुख्याने पश्चिम आशियाई राष्ट्रांमध्ये प्रबळ असल्याचे दिसून येते; यामध्ये भारत, पाकिस्तान, तिबेट इत्यादी पूर्व आशियाई राष्ट्रे तसेच चीन, कोरिया, जपान, व्हिएतनाम आणि पुढे आफ्रिका, दक्षिण आणि मध्य अमेरिका इत्यादी. या संशोधनामध्ये पुनरावलोकनांवर आधारित भारतीय पारंपारिक वैद्यकीय सेवा व औषधांचे महत्त्व यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या संशोधनासाठी अनुमानपरक विश्लेषण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. या संशोधनामध्ये स्पष्ट करण्यात आले की, भारतीय पारंपारिक औषधांचा विविध आजार आणि विकारांसाठी वापर करणाऱ्या व्यक्ती आणि सध्याच्या काळात यावर अवलंबून असणाऱ्या व्यक्तींमध्ये बऱ्याच काळापासून वाद सुरु आहे; उपचारासाठी आधुनिक औषध. आधुनिक वैद्यक आणि पारंपारिक औषधे यांच्यातील नागरीकांचा असलेला युक्तिवाद या औषधांच्या मूलभूत सत्यापर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न करतो. प्रत्येक व्यक्तीला, शिक्षण किंवा आजारपण यासंदर्भातील वास्तविकता आणि औषधांच्या दुष्परिणामांबद्दल शिक्षित करणे काळाची गरज आहे. भारतीय पारंपारिक औषधांच्या उपचारात्मक ज्ञानाच्या माध्यमातून विविध पद्धतींसह विविध पारंपारिक दृष्टीकोनांना चालना दिलेली आहे, तसेच त्याचे प्रादेशिक महत्त्व सुद्धा आहे. या संशोधनामध्ये नजीकच्या भविष्यात भारतीय पारंपारिक औषधांवर संशोधन केल्यामुळे वर्तमान पुनरावलोकनामध्ये पारंपारिक औषधांच्या संशोधनामध्ये सहभागी असलेल्या व्यक्तींना याची मदत होईल.

मुख्य शब्द : भारतीय पारंपारिक औषधे, पारंपारीक पध्दती

**प्रस्तावना :**

नैसर्गिक उत्पादनांना मोठ्या प्रमाणात दुय्यम चयापचयांच्या क्षेत्रामध्ये निवडीला प्राधान्य देण्यात येत आहे. या उत्पादनांना जैविक क्रियाकलापांच्या संदर्भात विविध पद्धतींसह स्थापित करण्यात आलेले आहे. मानवी आणि पशुवैद्यकीय क्षेत्रामध्ये तसेच शेती क्षेत्रामध्ये औषधे ही सूक्ष्मजीव, सागरी प्राणी आणि वनस्पती या स्रोतांकडून प्राप्त होतात. वनस्पतीच्या माध्यमातून उत्पन्न झालेली औषधे दुय्यम चयापचयाशी संबंधित उत्पादने आहेत; ही संयुगे प्रयोगशाळेच्या परिस्थितीत उपलब्ध राहणे शक्य नाही. परंतु नैसर्गिक परिस्थितीत स्व-संरक्षण व समन्वयासाठी मात्र बऱ्याच प्रमाणात जबाबदार आहेत. डी.एन.ए, आर.एन.ए. प्रथिने आणि पूर्ववर्ती यांसारखे मॅक्रोमोलेक्युल्स आणि नैसर्गिकरित्या आढळणाऱ्या ह्या औषधी ह्या मध्यवर्ती व्याख्येत समाविष्ट नाहीत.

औषधी, कीटकनाशक आणि तणनाशकाचे महत्वाचे स्थान आहे आणि 85 पेक्षा जास्त वर्षांपूर्वी पेनिसिलिनच्या शोधानंतर या औषधांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका घेतलेली आहे. तेव्हापासून, असंख्य औषधी हा वेगळ्या आणि वैशिष्ट्यीकृत आहेत. औषधी शास्त्रज्ञांना मुख्यतः फायटोकेमिकल विविधता आणि रोगांचे उपचार आणि व्यवस्थापन यामधील योग्य प्रकटीकरण शोधण्यामध्ये तसेच त्यांच्या गुंतागुंतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात आकर्षण आहे. तथापि, जगभरात मोठ्या प्रमाणात पसरत असलेल्या असंख्य रोगांच्या विरुद्ध लढण्यासाठी मानव हर्बल आणि फायटोन्यूट्रिएंट्स उपचारांसाठी निसर्गावर अवलंबून आहे. जगभरातील सुमारे 80-85% लोक वैद्यकीय उपचारांसाठी हर्बल औषधांवर विश्वास ठेवत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे विविध रोग व वनस्पती, विशेषतः, पारंपारिक औषधांमध्ये लक्ष केंद्रित करण्यात येत आहे, जी औषधे सुमारे 2600 BCE पासून आहे, मेसोपोटेमियामध्ये 1000 वनस्पती-आधारित उत्पादनांची नोंद करण्यात आलेली आहे, यामध्ये कप्रेसस अॅरिझोनिका ग्रीन, कॉमिफोरा एक्युमिनाटा मॅटिक, सेड्स लिबानी ए. रिच यांनी काढलेल्या तेलांचा वापर समाविष्ट करण्यात आलेला आहे. पारंपारीक औषधे आज सुध्दा सामान्य सर्दी आणि खोकल्यापासून तर सूज आणि परजीवी रोगांवर उपचार करण्यासाठी वापरली जातात. इजिप्शियन फार्मास्युटिकल सुमारे 2900 BCE प्राचीन असून ते पारंपरिक औषध पद्धतीचे समर्थन करते. तरी सुध्दा एबर्स पॅपिरस हे 1500 BCE पासूनचे सर्वोत्तम-मान्यताप्राप्त दस्तावेज मानल्या जाते यामध्ये 700 पेक्षा अधिक औषधांची नोंदणी केलेली आहे, ही औषधे मुख्यतः वनस्पती स्रोतांकडून प्राप्त केली जातात. याच प्रमाणे चिनी पारंपारिक औषध सुध्दा शतकानुशतके मोठ्या प्रमाणावर ओळखले जात आहेत, सुमारे 2000 वर्षांपूर्वीच्या नोंदीसह उपलब्ध आहेत यामध्ये (1100 BCE; वू शी एर बिंग फॅंग; 52 औषधे असलेले हर्बल, शेनॉन्ग (100 BCE; 365 औषधे) आणि हर्बल टॅंग (659 CE; 850 औषधे) इत्यादी. तथापि, भारतीय पारंपारिक औषधांच्या नोंदी 5000 वर्षांपूर्वीच्या आहेत चरक आणि सुश्रुत संहितांमध्ये

341 आणि 395 हर्बल औषधे 1000 BCE पूर्वी स्वतंत्रपणे देण्यात आलेल्या आहेत. दुसरीकडे, रोमन आणि ग्रीक लोकांनी सुद्धा प्राचीन पाश्चात्य जगात पारंपारिक औषधांच्या वापराच्या सुसंगत विकासामध्ये मोठ्या प्रमाणात भर घातलेली आहे, तसेच या पारंपारिक औषधांचा संग्रह, साठवण आणि योग्य प्रकारे या औषधांच्या वापराचे दस्तऐवजीकरण करण्यात आलेले आहे. तत्कालीन ज्ञात जगातामध्ये औषधांसाठी हर्बल तसेच पूरक म्हणून विकल्या जाणाऱ्या औषधांमध्ये तसेच युरोपियन फार्मसीमध्ये विकल्या जाणाऱ्या मुख्य 50 औषधांपैकी अर्ध्या औषधांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. याशिवाय, आधुनिक फार्माकोपियामध्ये <25% औषधे आहेत. असंख्य वनस्पती आणि अनेक सिंथेटिक अॅनालॉग हे पुरातन स्वरूपावर आधारित आहेत. वर्ल्ड हेल्थ ऑर्गनायझेशन (WHO) ने पारंपारिक औषधाची व्याख्या केली आहे. संपूर्ण माहिती, क्षमता आणि पद्धतींचा विविध संस्कृतींच्या स्थानिक लोकांच्या गृहीतके, विश्वास आणि अनुभवांच्या प्रकाशात, तार्किक स्तरावर, त्याचा एक भाग म्हणून वापर केला जातो. तसेच आरोग्य-काळजी सेवेचे समर्थन, शारीरिक व मानसिक अस्थिरता, प्रतिबंध, ओळख व सुधारणा किंवा उपचार यावर भर देण्यात येतो. विश्वास आणि सामाजिक कारणांसह जगभरात अनेक पारंपारिक औषध पद्धतींचा वापर करण्यात येतो. यामध्ये सर्वात प्राचीन पद्धत म्हणजे पारंपारिक भारतीय औषध प्रणाली होय. आयुर्वेद, हे सर्वात प्राचीन पारंपारिक भारतीय औषध आहे, तसेच त्याचे मूळ हे तात्विक स्वरूपाचे आहे.

औषधांच्या संदर्भात पाश्चात्य अभ्यासामधून असे दिसून आले आहे की 40% पेक्षा जास्त अमेरिकन आणि 20-60% पेक्षा जास्त युरोपियन पूरक आणि वैकल्पिक औषध तसेच आरोग्य-सेवा व्यवस्थापन प्रणाली यामध्ये याचा होणारा वापर मानवी प्रगतीच्या सुरुवातीच्या काळात एक मोठे आव्हान असू शकते. सुरुवातीच्या काळामध्ये अनेक उपभोग्य वनस्पतींचे सेवन केले जात होते, यामुळे उलट्या, अतिसार, कोमा, किंवा इतर विषारी प्रतिक्रिया - किंवा मृत्यू देखील होऊ शकतो. तथापि, पिढ्यान्पिढ्या ज्ञानाच्या देवाणघेवाणीने मानवांला खाण्यायोग्य असलेल्या नैसर्गिक औषधांविषयी माहिती जाणून घेण्यास सक्षम करणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे, औषधांच्या पारंपारिक ज्ञानामध्ये सुधारणा घडून आल्या आणि पिढ्यान्पिढ्या माहितीचा विस्तार करण्यात आला. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपर्यंत, औषधांच्या निर्मितीचा मुख्य स्त्रोत वनस्पती आणि भाजीपाला हा होता. पारंपारिक औषधांचा स्त्रोत म्हणून विविध वनस्पतींचे अर्क हजारो वर्षांपासून वापरले जात आहेत या प्राचीन औषधांची व त्यासंदर्भात प्रक्रियांची नोंद प्राचीन साहित्यात दिसून येते. अशा प्रकारे, वनस्पतींच्या माध्यमातून मानवाच्या बहुतांश वैद्यकीय गरजांची पूर्तता केलेली आहे. यामध्ये अन्न, निवारा, वस्त्र, सुगंध आणि औषधे इत्यादींचा समावेश होतो. यामुळे वनस्पती ह्या प्राचीन मानवी संस्कृतींचा अविभाज्य घटक बनलेल्या आहेत. भारतामध्ये, पारंपारिक औषधांचा इतिहास आणि त्यामाध्यमातून आरोग्य-सेवा याचा कालावधी जवळ जवळ 5000 वर्षांचा आहे, यामध्ये ऋग्वेद (1700-1100 BCE), यजुर्वेद (1400) या प्राचीन साहित्यात आरोग्याची काळजी कशी घ्यावी तसेच विविध आजारांची नोंद करण्यात आली होती. अथर्ववेद (1200 BCE). नंतर, चरक संहिता (990 BCE), सुश्रुत संहिता

(660 BCE), आणि धन्वंतरी निघंटू (1800 CE) यासारख्या हस्तलिखितांमध्ये, वनस्पती आणि हर्बल फॉर्म्युलेशनच्या वापरावर जोर देण्यात आलेला दिसून येतो.

मूळ स्वरूपात भारतीय मानल्या जाणाऱ्या किंवा बाहेरून भारतात आलेल्या आणि भारतीय संस्कृती आत्मसात केलेल्या औषधांच्या सरावाला भारताचे पारंपारिक औषध म्हणून ओळखले जाते, भारताला स्वतःच्या मान्यताप्राप्त पारंपारिक औषधांचे वेगळेपण आयुर्वेद, सिद्ध, युनानी, योग, निसर्गोपचार आणि होमिओपॅथी या औषधोपचाराच्या व पॅथीच्या माध्यमातून प्राप्त झालेले आहे. होमिओपॅथी भारतात 18 व्या शतकात आली ही वास्तविकता असली तरीही या पॅथीने भारतीय संस्कृतीला पूर्णपणे शोषले आहे आणि दुसऱ्या पारंपारिक प्रणालीप्रमाणे या पॅथीने आपल्यामध्ये सुधारणा घडवून आणली आहे. परिणामी ती भारतीय पारंपारिक औषधी प्रणालीमध्ये समृद्ध झाली आहे आणि भारतीय पारंपारिक औषध प्रणालीचा एक भाग बनली आहे.

## आयुर्वेद

आयुर्वेदाचा शाब्दिक अर्थ जीवनाचे विज्ञान असा आहे. आयुर (जीवन) आणि वेद (विज्ञान किंवा ज्ञान) या दोन संस्कृत शब्दांचे संयोजन आहे. आयुर्वेदामध्ये सुसंवादी जीवनाचे तार्किक विश्लेषण समाविष्ट आहे आणि त्याची सुरुवात ऋग्वेद आणि अथर्ववेदातील प्राचीन माहितीवरून केली गेलेली आहे. आयुर्वेदाचा स्त्रोत प्राचीन अवशेषांमध्ये सामावला गेलेला आहे, तरीही भारतात 2500 ते 500 बीसीई दरम्यान आयुर्वेदाच्या पद्धती आदर्श बनल्या आहेत. उदार प्रयोग आणि दैनंदिन जीवनातील अनुभवांद्वारे प्रगतीसाठी नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करणे ही भारतीय लोकांची आयुर्वेदाची नियमित पद्धत आहे. आयुर्वेदिक उपचारांच्या मूलभूत नियमात दोन मूलभूत भाग आहेत. आजारपणाचे कारण आणि या आजारपणाच्या कारणाबद्दल रुग्णाला अधिक जागरूक करणे हे आहेत. हाच आयुर्वेदिक उपचारांचा मध्यवर्ती उद्देश आहे. आयुर्वेद आनंदी आणि दुःखी या दोन्ही जीवनाशी संबंधित आहे. या माध्यमातून जीवनामध्ये काय योग्य आहे आणि काय अयोग्य आहे हे स्पष्ट करण्यात आले आहे. तसेच ते यामाध्यमातून मानवी जीवनाचे आयुर्मान आणि जीवनाची गुणवत्ता मोजली जाते. मानवी शरीर हे सात मूलभूत उतींचे जाळे आहे यामध्ये रसा, रक्त, मानसा, मेदा, अस्थी, मज्जा आणि शुक्र यांचा समावेश आहे. तसेच शरीरातील अपव्यय परिणाम, जसे उत्सर्जन, मूत्र आणि घाम हे मूलभूत घटक अग्नि, पाणी, वायु, आकाश आणि पृथ्वी तसेच तीन गतिशील ऊर्जा वात व पित्त याद्वारे प्राप्त केले जातात आणि कफ तसेच या त्रिदोष शरीराच्या या मूलभूत मानकांमध्ये कोणत्याही प्रकारची असमानता निर्माण झाल्यास आजार किंवा रोग उदभवतो. आयुर्वेदामध्ये सामान्यपणे रुग्णावर उपचार करण्यात येतो तसेच केवळ एका आजारावर यामध्ये उपचार करण्यात येत नाही. औषधाची ही प्रणाली सामाजिक पुराणमतवादी स्थिती, जैव-व्यक्तिमत्व, जैव-संश्लेषक आणि शारीरिक परिस्थितींच्या संदर्भात प्रत्येक व्यक्तीचे वेगळेपण दर्शविते, ज्यामुळे विशिष्ट प्रकारचे आजार होऊ शकतात

यासंदर्भात सुध्दा पृष्ठी करण्याचे कार्य आयुर्वेद करीत असते. विविध मानवी आरोग्य विषयक समस्यांकडे लक्ष देण्यासाठी सध्याच्या तार्किक पद्धतींसह यामध्ये निदान करण्यास सोपे जाते. आयुर्वेदिक औषधी ही वनस्पती किंवा प्राण्यांपासून बनवलेली उत्पादने असून, यामध्ये धातू आणि खनिजे यांचे बहु-हर्बल मिश्रण असते. तथापि, आधुनिक आयुर्वेदिक फार्माकोपियासह प्राचीन हस्तलिखित इतर व्युत्पन्न उत्पादनांपेक्षा याचे वर्चस्व दर्शवते.

आयुर्वेदावरील संशोधनामुळे गेल्या काही दशकांमध्ये, बहु-अनुशासनात्मक व्यवस्थेच्या माध्यमातून या क्षेत्रात उच्च स्तरीय उपक्रमांना मोठ्या प्रमाणात चालना मिळालेली आहे. विविध ड्रग तसेच संयुगे यामध्ये विकसित होत आहेत. या औषधांच्या पारंपारिक स्वीकृतीमुळे, त्याला आवश्यक सहाय्य, सामाजिक-आर्थिक लाभ, आणि स्वीकार्यता प्राप्त होऊन ही आयुर्वेदिक औषधे जगभरात लोकप्रिय होत आहेत. आयुर्वेदिक औषधांची गुणवत्ता, सुरक्षितता, स्थिरता आणि कार्यक्षमता याची व्यापक संशोधनाच्या माध्यमातून प्रसिध्दी व खात्री दिली जात आहे. नवीन औषधीय वनस्पतीचा शोध तसेच बायोएक्टिव्ह संयुगे भारतातील आरोग्यविषयक समस्यांच्या विकास आणि व्यवस्थापनात मोठी भूमिका पार पाडत आहेत.

## सिद्ध

भारतातील प्राचीन मानवी सभ्यतेमध्ये, सुमारे 10,000 BCE-4000 BCE पासून सिद्ध औषध पद्धती प्रस्थापित झालेली आहे. आयुर्वेदाप्रमाणेच, ही पद्धती उत्तम आरोग्य राखण्यासाठी नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करून विविध कौशल्यांच्या माध्यमातून विकसित करण्यात आलेली आहे. दक्षिण भारतातील सर्वात जुनी औषधी पद्धती म्हणून या पद्धतीकडे पाहले जाते. सिद्ध ही चिकित्सा पद्धती हिंदू धर्माच्या सहा प्रमुख शाखांपैकी एक असलेल्या शैव तत्त्वज्ञानावर आधारित आहे. सिद्ध हा शब्द पवित्र समरसता किंवा उत्कृष्टता प्राप्त करणे किंवा मान्य वस्तुस्थिती दर्शविणारा आहे. एके काळी सिद्ध हे अलौकिक प्राणी होते ज्यांना या औषधांच्या सतत उपचारामुळे बौद्धिक शक्ती प्राप्त होते. असे मानले जाते की 18 सिद्धरांनी सिद्ध चिकित्सा पद्धतीची स्थापना केली. थिरुमूलार, अहाप्पे, अगाथियार, सुंधारा अनंतर, बोगर, मच्छमुनी, कौंगनार, कोराक्कर, थेरायर, करूवूर, नंदी देवर, इडाइक्कदर, इरामथेवर, सट्टामुनी, कुथमपाई, पंपाट्टी, अलुहन्ना आणि कहपुसुंदर या औषधी पद्धतीचा विश्वास आहे की, शाश्वत आनंदी जीवनामध्ये यशस्वी होण्यासाठी मानवी कल्याणाचे जतन करणे महत्वाचे आहे याच्या तात्विक कल्पनेमध्ये अन्न हे औषध मानल्या गेले आहे, औषध हे अन्न आहे आणि त्यामाध्यमातून मन शांत होते. या पद्धतीचे तत्त्वज्ञान आणि तत्वे आयुर्वेदासारखीच आहेत तसेच या सिद्ध वैद्यक पद्धतीमध्ये मानवाला केंद्रबिंदू मानण्यात आलेले आहे.

शरीरात सात मूलभूत साहित्य, तीन विनोद आणि टाकून दिलेली उत्पादने जमा होत असतात. विनोदांमधील समतोल मानवाच्या निरोगी कल्याणाला प्रतिबिंबित करते आणि त्याचे असंतुलन ही बाब आजारपणास कारणीभूत

ठरते. भौतिक, शारीरिक, नैतिक आणि बौद्धिक या मानवी 96 प्रमुख घटकांचे वर्णन यामध्ये करण्यात आलेले आहे. मानवी शरीरातील असंतुलनामुळे ही 96 तत्वे चुकीच्या पद्धतीने कार्य करतात व त्यामुळे रोग प्रकट होतात. या पद्धतीमध्ये आजाराचे निदान आठ पद्धतीने करण्यात येते त्यामध्ये प्रामुख्याने उच्चार, नाडी, वर्ण, जीभ इत्यादीची तपासणी केली जाते. संवेदनात्मक कार्ये आणि त्याचे शुद्धीकरण हे योगाच्या माध्यमातून, मनाने, ज्ञानेन्द्रियांच्या माध्यमातून तसेच वेदना आणि आनंदाच्या सहायाने साध्य करता येते. या पद्धतीमध्ये धातू आणि खनिजे प्रशासित करून सायकोसोमॅटिक प्रणाली स्थापित केली जाऊ शकते.

तामिळ समुदायांमध्ये एक पर्यायी बायोमेडिसिन म्हणून या पद्धतीकडे पाहले जाते. या वस्तुस्थितीचा विचार केल्यास सिद्ध औषधांचे प्रमाण पाश्चात्य जगाकडे कमी प्रमाणात जात आहेत. सिद्ध तत्त्वज्ञान हे उपचारात्मक, सखोल आणि अभ्यासपूर्ण दृष्टीकोनातून निर्माण झाले आहे, त्यामध्ये अंतर्मन आणि बाह्य शरीराला समान महत्त्व देण्यात आलेले आहे, विशेषतः किमया ओळखण्याच्या पद्धती, आधारभूत धातूंचे सोन्यात रूपांतर करणे, मूत्र तपासणी आणि सराव मटेरिया मेडिका हे या पद्धतीचे आपले वेगळेपण आहे. आयुर्वेदिक औषधांशी तुलना करता आत्तापर्यंत, सिद्ध औषधे सर्व प्रकारच्या समस्यांवर उपचार करण्यासाठी प्रभावी असल्याचे मान्य करण्यात आलेले आहे. त्याचप्रमाणे, हर्बो मेटल किंवा हर्बो खनिज ज्यामध्ये निश्चितपणे नॅनोकण असतात ते जुन्या मानवी विकारांमध्ये अधिक प्रभावी असल्याचे दिसून येते.

## युनानी

युनानी वैद्यक पद्धतीचा ग्रीसमध्ये उदय झालेला आहे आणि अरबांनी तिचे शहरीकरण केले आहे तसेच ग्रीक तत्त्वज्ञ आणि चिकित्सक हिप्पोक्रेट्स (460-377 BCE) यांच्या उपचार पद्धतीवर स्थापन केलेल्या वैद्यकीय विज्ञानात केले आहे. हिप्पोक्रेट्स (बुक्रत) आणि गॅलेन (जालिनुस) गॅलेन (१३१-२१२ सीई), राझेस (८५०-९२५ सीई), आणि अविसेना (९८०-१०३७ सीई) सारख्या ग्रीक आणि अरब विद्वानांनी या प्रणालीमध्ये लक्षणीय सुधारणा केली आणि ते ग्रीको-अरब औषध म्हणून ओळखले जाऊ लागले. वैद्यकशास्त्राची युनानी प्रथा ही उष्ण, उदास, तुषार आणि कोरडी अशा चार जीवनस्थितींवर आधारित आहे आणि रक्त, पिवळे पित्त, गडद पित्त आणि श्लेष्मा या हिप्पोक्रेटिक गृहीतकावर आधारित आहे. औषधाचे युनानी द्रावण मुघल सम्राटांमध्ये भारतीय संस्कृतीत मिसळले गेले होते आणि भारतातील लोकसंख्येच्या विस्तृत भागामध्ये त्याचा वापर केला जात होता. युनानीमध्ये मानवी शरीराला सात मानकांनी जोडल्या गेले आहे त्यामध्ये मिजाज (स्वभाव), अंझा (अवयव), क्वो (संसाधने), अर्कान (घटक), आराव (आत्मा), अकलथ (विनोद) आणि अफल (क्षमता). हे मानक समृद्धी आणि आजाराची स्थिती यावर देखरेख ठेवण्याचे कार्य करतात.

आजाराचे निदान तसेच आजारावर उपचार करण्याची शिफारस करण्यापूर्वी युनानी डॉक्टराकडून या प्रत्येक घटकाचा विचार केला जातो. या सरंचनेचा एक भाग म्हणून वापरण्यात येणारी औषधे ही जीवनाचे प्रतिनिधीत्व करणारे आहेत तसेच ही औषधे दुष्परिणामांपासून मुक्त आहेत. यापैकी काही औषधे, जी अपरिष्कृत स्वरूपामध्ये प्राणघातक सुद्धा असतात, त्याचा आजारासाठी वापर करण्यापूर्वी त्याचे शुद्धीकरण केले जाते. युनानी औषध पद्धतीमध्ये शिफारस करण्यात आलेल्या औषधांचे प्रकार म्हणजे आहार थेरपी, रेजिमेंटल उपचार आणि फार्माको-उपचार इत्यादी आहेत.

यामध्ये आहार उपचार पद्धती ही विशिष्ट आजारांवर उपचार करण्यासाठी, विशिष्ट आहाराच्या नियंत्रण, आहाराचे नियमित प्रमाण आणि स्वरूप नियंत्रित करण्यात येते. रेजिमेंटल उपचारांमध्ये डायफोरेसिस, लघवीचे प्रमाण वाढवणारा पदार्थ याचा समावेश केला जातो. तसेच शॉवर, मालीश, साफ करणे इत्यादी फार्माको-उपचार पद्धतीचा वापर व्यवस्थापित करण्यात येतो.

युनानी औषध प्रणाली ही एक सर्वसमावेशक औषधोपचार पद्धती आहे यामध्ये एकल किंवा फॉर्म्युलेशनमध्ये, कूड स्वरूपाला प्राधान्य दिले जाते, यामध्ये चमत्कारिकपणे आरोग्य आणि आजाराच्या असंख्य अवस्थांना सामोरे जाते. ही प्रणाली गॅस्ट्रोइंटेस्टाइनल, मज्जासंस्थेचे विकार आणि हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी रोगांवर उत्तम उपचारासाठी वापरली जाते.

### योग आणि निसर्गोपचार

योग हा संस्कृत शब्द आहे, पूर्वीच्या काळी भारतात मर्यादित प्रमाणात हा शब्द प्रचलनामध्ये होता. संस्कृतच्या मुख्य प्रवाहातील भारतीय औपचारिक सरंचनेमध्ये योग आणि निसर्गोपचार मूलभूतपणे लोकप्रिय आहे, हिंदू धर्म, जैन आणि बौद्ध धर्म यानुसार योग या शब्दाचे अर्थ बदलत आहेत तरीही सामान्यतः तो जवळपास सर्वच धर्मांमध्ये प्रचलित आहे. योग लोकांची सजगता सुधारण्यासाठी प्रशिक्षण व्यायाम आहे. द्वंद्वात्मक वर्तन थेरपी व संज्ञानात्मक वर्तन थेरपी हा योग व निसर्गोपचाराचा मूलभूत पाया आहे.

निसर्गोपचार ही एक विशिष्ट नैसर्गिक औषधी आहे, जी तार्किक आणि वर्तमान संशोधनासह परंपरागत उपचार परंपरांना संतुलित करते. निसर्गोपचारांमध्ये निसर्गाच्या नियमानुसार मार्गदर्शन केले जाते यामध्ये शरीरामधील कमतरता तसेच आजार जन्मजात बरे करण्याची क्षमता आहे. यामध्ये रोग प्रतिबंध यावर भर दिला जातो. आणि आदर्श आरोग्य प्राप्त होण्यासाठी प्रयत्न यामध्ये केले जातात. निसर्गोपचार पद्धतीमध्ये आजारावर निसर्गाच्या नियमानुसार उपचार केले जातात तसेच या आजाराची पूर्णउत्पत्ती होणार नाही यासाठी प्रयत्न केले जातात.

## होमिओपॅथी

होमिओपॅथीचा सिद्धांत हा सर्वात वादग्रस्त उपचार पद्धतींपैकी एक आहे आणि 450 ईसापूर्व ग्रीसमधील हिप्पोक्रेट्स यांच्या नावाने या प्रणालीला ओळखले जाते. होमिओपॅथीची सध्याची पद्धत जर्मन डॉक्टर डॉ. सॅम्युअल हॅनेमन (1755CE-1843 CE) यांच्या नावाने ओळखली जाते. होमिओपॅथी हा शब्द ग्रीक शब्दापासून आला आहे, होमोइस ज्याचा अर्थ समान आहे आणि पॅथोस म्हणजे दुःख. होमिओपॅथी हे एक उपचारात्मक तंत्र आहे ज्यामध्ये पदार्थांच्या व्यवस्थेचा वापर केला जातो ज्याचे परिणाम निरोगी व्यक्तींवर नियमन केल्यावर वैयक्तिक रुग्णाच्या आजाराच्या स्वरूपाशी जुळतात ही पद्धती दोन मुख्य तत्वांवर कार्य करते असे मानले जाते. यामध्ये एक निरोगी व्यक्ती औषधाने समान लक्षण प्रकट करेल, ते विशिष्ट औषध त्याचा आजार बरा करते. तसेच अनंत सौम्यता यामध्ये क्रमानुसार उपचारात्मक क्रियाकलाप वाढविले जातात.

होमिओपॅथी मूलतः यामध्ये आजारांवर उपचार केले जातात यामध्ये औषधोपचार घेतल्यानंतर रोगासारखी काही लक्षणे निर्माण होतात. जसे सिन्कोना ऑफिशिनलिसच्या सालाचा अर्क, ज्यामध्ये क्विनाइन असते, जर एखाद्या निरोगी व्यक्तीने ते प्राशन केले तर, मलेरियाच्या लक्षणापेक्षा अगदी समान लक्षण निर्माण होतात. होमिओपॅथिक पद्धती भारतात 200 वर्षांहून अधिक काळापासून आहे आणि आता जगभरात प्रचलित आहेत. ही औषध प्रणाली भारतीय परंपरा व रीतिरिवाजांमध्ये चांगल्या प्रकारे मिसळलेली आहे. यामध्ये आरोग्य-सेवा क्षेत्रामधील औषधांच्या मान्यताप्राप्त प्रणालींपैकी एक म्हणून ओळखले जाते.

भारतीय पारंपारिक औषधांचे मूळ भारतात आहे, जे त्याच्या वैदिक काळापासून निरंतर परिवर्तनाच्या प्रक्रियेतून विकसित झाले आहे. या पारंपारिक औषधोपचार प्रक्रियेचे प्रारंभिक बिंदू आणि प्रगतीचा काळ भिन्न असला तरीही, यामध्ये एक सामान्य पार्श्वभूमी आहे, औषधींमध्ये वनस्पती आणि वनस्पती-आधारित प्रणालीचा वापर मूलभूत नियम व पद्धतीद्वारे केला जातो. बहुतांश जनसंख्या ही अत्यावश्यक औषधी सेवांसाठी भारतीय पारंपारिक औषध प्रणालीवर अवलंबून आहे.

## चर्चा

दैनंदिन अनुभवातून आयुर्वेदाची प्रगती आणि औषधी सेवांसाठी वनस्पती-आधारित उपाययोजना हा भारताच्या सामाजिक वारशाचा एक भाग आहे. डब्ल्यूएचओ मूल्यांकन करण्यात येते की, विकसनशील देशांमध्ये राहणारी सुमारे 80-85 टक्के लोकसंख्या मूलभूत उपचारात्मक प्रशासन आणि गरजांसाठी पूरक किंवा पर्यायी औषधांवर अवलंबून आहे. औषधोपचाराच्या सर्व पारंपारिक सरंचनेमध्ये, औषधी वनस्पती उल्लेखनीय भूमिका बजावतात. पृथ्वीतलावरील औषधी वनस्पतींच्या एकूण संख्येची अचूक आकडेवारी मिळणे कठीण आहे; काही अंदाजानुसार,



जगभरात सुमारे 35000-70000 वनस्पती प्रजाती मानवी आरोग्य सेवांमध्ये वापरल्या जात आहेत त्यामध्ये भारतीय फार्माकोपियामध्ये नैसर्गिक उपचाराच्या 300 पेक्षा अधिक औषधांचा समावेश आहे.

जागतिक आरोग्य संगठनेच्या मते, भारतामधील 65-70 टक्के, रवांडा 75 टक्के, टांझानिया 50-60 टक्के, युगांडा 55-60 टक्के, बेनिन 80 टक्के या विकसनशील देशांमधील लोकसंख्या ही आरोग्य सेवांसाठी पारंपारिक आणि पर्यायी औषधांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करतात. जगभरामध्ये पारंपारिक आणि पर्यायी औषध प्रणाली हा एक आवश्यक भाग मानला जात आहे. यामध्ये ऑस्ट्रेलिया 48-50 टक्के, बेल्जियम 30 टक्के, फ्रान्स 50 टक्के, यूएसए 45 टक्के आणि कॅनडा 65-70 टक्के या विकसित राष्ट्रांमधील लोकसंख्येचा एक मोठा भाग पारंपारिक औषध उपचारांचा वापर मानवी आरोग्य सेवांसाठी करत आहे. दुसरीकडे, जगभरामध्ये व्यापार विनिमय दरवर्षी सुमारे US \$60 अब्ज पर्यंत केले जाते आणि त्यामध्ये सातत्याने 8 टक्के दराने वाढ होत आहे. एका अभ्यासामध्ये असे दिसून आले आहे की, 1997 मध्ये सर्वाधिक विकल्या जाणाऱ्या औषधांमध्ये सुमारे 42 टक्के औषधे ही पारंपारीक होती.

विविध आजार आणि विकारांसाठी आयुर्वेद व निसर्गोपचाराचा वापर वापरणाऱ्या व्यक्ती तसेच या औषध प्रणालीवर सद्यस्थितीमध्ये अवलंबून असलेल्या व्यक्तींमध्ये बऱ्याच काळापासून वादविवाद सुरू आहे. वैद्यकीय उपचारासाठी आधुनिक औषध प्रणालीचा वापर करणारे लोक आयुर्वेद व निसर्गोपचार प्रणालीमुळे आरोग्यामध्ये कोणते बदल होत आहेत हे त्वरीत समजू शकत नाही. त्यांचा यामध्ये असा विश्वास आहे की, नैसर्गिक उपचार प्रणाली ही सामान्यतः अशिक्षित असलेल्या लोकांद्वारे वापरली जाणारी उपचार पध्दती आहे. तथापि, सत्य परिस्थितीत सत्य राहते, या उपचार प्रणालीचा वापर करणाऱ्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे यांचे अनुभव हे निसर्गोपचाराची पुष्टीकरण करणारे आहेत. यावरून निसर्गोपचार प्रणाली ही बनावट आहे असे म्हणणे योग्य होणार नाही. भारतामध्ये १८३५ मध्ये वैद्यकीय महाविद्यालयाची उभारणी करण्यात आली. २८ जानेवारी १८३५ रोजी या महाविद्यालयाच्या स्थापनेनंतर लगेच २ फेब्रुवारी १८३५ रोजी मद्रास मेडिकल कॉलेजने पाठपुरावा केला. मेडिसिनल कॉलेज, बंगाल हे भारतातील मध्यवर्ती थेरप्युटिक फाउंडेशन होते, यामध्ये वेस्टर्न फार्मास्युटिकलमध्ये प्रशिक्षण दिले जात होते. अशा स्थितीत 5000 वर्ष जुन्या, भारतीय पारंपारिक औषधांना सर्वात मोठ्या दुर्दैवाचा सामना करावा लागला. लॉर्ड मॅकॉले यांनी भारतामध्ये पारंपारिक औषधांना समर्थन द्यावे की पाश्चात्य औषधांना समर्थन द्यावे या वादाचे निराकरण केले. त्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रशासित सर्व झोनमध्ये केवळ पाश्चात्य औषधांची लागवड करण्याची आदेशीत केले. यामुळे भारतीय पारंपारिक औषध प्रणालीची निराशा झाली आणि पाश्चात्य औषधे ही मुख्य वैध प्रणाली म्हणून ओळखली गेली.

आजच्या काळामध्ये अनेक आधुनिक वैद्यकीय व्यावसायिक आपल्या रूग्णांसाठी पर्यायी नैसर्गिक उपायांची शिफारस करित असल्याचे दिसून येत आहे. जेव्हा आजारामध्ये आधुनिक औषधे व्यवस्थितरीत्या कार्य करित नाहीत तेव्हा नैसर्गिक उपचारांचा अवलंब करण्यात येतो कारण नैसर्गिक वैद्यकीय उपायांचे कोणतेही दुष्परिणाम मानवी शरीरावर होत नाहीत, तसेच दीर्घकाळापर्यंत वापरण्यासाठी ही औषध कमी प्रमाणात धोकादायक आहेत. या विरुद्ध अॅलोपॅथिक औषधांचे बरेच दुष्परिणाम आहेत या औषधांमुळे आजाराची प्रकृती बदलू शकते तसेच काही वेळा मृत्यू सुद्धा होऊ शकते. याउलट, निसर्गोपचारा प्रणालीचे घटक हे समक्रमितपणे कार्य करतात होणाऱ्या दुष्परिणामांचा प्रभाव नाहीसा करू शकतात. अशाप्रकारे आधुनिक वैद्यकशास्त्र आणि पारंपारिक औषधे यांच्यातील नागरी युक्तिवाद हा मूलभूत सत्यापर्यंत नेणारा आहे. प्रत्येक व्यक्तीला, शिक्षण तसेच आजाराविषयीची वास्तविकता आणि संबंधित औषधांच्या संबंधित दुष्परिणामांबद्दल शिक्षित केले पाहिजे

### निष्कर्ष

भारतीय पारंपारिक औषध उपचाराच्या ज्ञानाने समान व भिन्न सिद्धांत आणि पद्धतींसह विविध पारंपारिक दृष्टीकोनांना चालना दिलेली आहे, तसेच या उपचार पद्धतीचे प्रादेशिक महत्त्व सुद्धा आहे. स्वातंत्र्यानंतर 1951 मध्ये नियोजन आयोगाची स्थापना झाली त्यानंतर, 1995 मध्ये, डिपार्टमेंट ऑफ इंडियन सिस्टम ऑफ मेडिसिन अँड होमिओपॅथी हा विभाग तयार करण्यात आला. आयुर्वेद, योग आणि निसर्गोपचार, युनानी, सिद्ध आणि होमिओपॅथी याचे संक्षिप्त रूप, आयुष हे 2003 मध्ये भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाच्या अंतर्गत एक अलिप्त विभाग म्हणून उदयाला आले. मोठ्याप्रमाणात आत्मविश्वास असून सुद्धा सद्यस्थितीमधील औषध निर्मितीवरील अॅलोपॅथीच्या प्रभुत्वामुळे, भारतीय पारंपारिक पारंपारिक औषध प्रणालीवर प्रतिकूल प्रभाव पडत आहे. संपूर्ण पारंपारिक औषधी प्रणालीमध्ये सहभागी होण्याची गरज निर्माण झालेली आहे तसेच आपल्या स्वतःच्या वैद्यकीय परंपरेचा प्रसार प्रचार करण्यासाठी आशावादी दृष्टिकोनाचा स्वीकार करण्याची महत्त्वाची गरज आहे. परिणामी, समाजाच्या कल्याणासाठी भारतीय वैद्यकीय वारशाचे पुनरुज्जीवन आणि प्रचार प्रसारासाठी सतत प्रयत्नांसह फायटोकेमिकल आणि बायोकेमिकल संशोधन आवश्यक आहे.

### संदर्भ ग्रंथ सूची

- [1]. भानोत ए, शर्मा आर, नूलवी एम. एन. 2011 संभाव्य अँटी-कॅन्सरचा नैसर्गिक स्रोत: एक पुनरावलोकन. इंटरनेट जे फायटोमेड 2011;3:9-26.
- [2]. डिमाईन ए. एल. 2014 सूक्ष्मजीव नैसर्गिक उत्पादनांचे महत्त्व आणि त्यांचे पुनरुज्जीवन करण्याची गरज. जे इंटरनेट मायक्रोबायोल बायोटेक्नॉल 2014;41:185-201.

- [3]. काटज एल. ब्लटाज आर. एच. 2016. नैसर्गिक उत्पादनाचा शोध: भूतकाळ, वर्तमान आणि भविष्य. जे इंड मायक्रोबायोल बायोटेक्नॉल 2016;43:155-76.
- [4]. जागतिक आरोग्य संघटना. फार्माकोव्हिजिलन्स सिस्टम्समध्ये हर्बल औषधांच्या सुरक्षिततेच्या देखरेखीसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे.
- [5]. एकोर एम. 2014 हर्बल औषधांचा वाढता वापर: संबंधित समस्या, प्रतिकूल प्रतिक्रिया आणि आव्हाने. फ्रंट फार्माकोल 2014; 4:177.
- [6]. क्रॅग जी. एम, न्यूमन डी. जे. 2013 नैसर्गिक उत्पादने: नवीन औषधांचा स्रोत. बायोचिम बायोफिज एक्टा 2013;1830:3670-95.
- [7]. बोर्चाई जे. के. 2002 औषधोपचाराची सुरुवात: प्राचीन मेसोपोटेमियन औषध. ड्रग न्यूज पर्सपेक्ट 2002;15:187-92.
- [8]. हुआंग के.सी. चिनी औषधी वनस्पतींची फार्माकोलॉजी. दुसरी आवृत्ती. बोका रॅटन,
- [9]. जागतिक आरोग्य संघटना. संशोधनावरील पद्धतींसाठी सामान्य मार्गदर्शक तत्त्वे आणि पारंपारिक औषध जागतिक आरोग्य संघटनेचे मूल्यांकन. खंड. 1. जागतिक आरोग्य संघटना; 2000 पृ.क्र. 1-5
- [10]. मदारी एच, जेकब्स आर.एस. प्राचीन पर्शियाच्या पारंपारिक औषधांमध्ये गर्भपात करणारे म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या साइटोटॉक्सिक वनस्पति फॉर्म्युलेशनचे विश्लेषण. J Nat Prod 2004 67:1204-10.
- [11]. कुमार बी, विजयकुमार एम, गोविंदराजन आर, पुष्पांगदन पी. जखमेच्या उपचारासाठी एथनो फार्माकोलॉजिकल दृष्टीकोन
- [12]. मुखर्जी पी. के. 2001 भारतीय पारंपारिक औषधांचे मूल्यमापन. ड्रग इन्फ जे 2001;35:623-32. 19.
- [13]. सिंग एल. के. पर्यटनासाठी भारतीय सांस्कृतिक वारसा दृष्टीकोन. दिल्ली